

Полтавській області (табір № 136) залишалося два табірні відділення на цукро заводах ім. Артема (ст. Скороходово) та ім. Жовтневої Революції (ст. Карлівка). Загальна лімітна чисельність цих режимних виробничих установ становила 1700 осіб. У складі стаціонарного табору № 177 (м. Чернігів) 500 бранців виробничого відділення № 7 обслуговували Линовицький цукровий комбінат. У складі Стрийського табору № 232, як і раніше, залишалося табірне відділення на Ходорівському заводі. Табір № 253 (м. Вінниця) у своєму складі мав відділення на Турбівському, Глуховецькому та Удечевському цукрових заводах, загальним лімітом трудового контингенту 1200 осіб. Станом на 1 січня 1946 р. за підприємствами цукрової галузі Української РСР ГУПВІ НКВС СРСР та його республіканські структури закріпили для працевикористання у складі 9 стаціонарних таборів 18 табірних відділень загальною лімітною наповненістю 9000 військовополонених. Їхні контингенти працювали на цукрових заводах Вінниччини, Київщини і Сумщини (по 3 у кожній області), Житомирщини, Полтавщини й Одещини (по 2 підприємства), а також по одному цукровому заводу в Дрогобицькій, Харківській і Чернігівській областях [6, 1 – 19].

Підбиваючи підсумки в питанні організації стаціонарних виробничих таборів військовополонених для використання їх бранців на підприємствах цукрової галузі Української РСР у 1944 – 1945 рр., слід відзначити, що основною причиною використання контингенту військовополонених у цукровій галузі України була гостра потреба в трудових ресурсах. Контингенти цих таборів комплектувалися переважно новоприбулими військовополоненими за залишковим принципом. Це означало, що насамперед наповнювалися бранцями табори, які обслуговували базові галузі військово-промислового комплексу, а вже потім виділялися військовополонені для Наркомату харчової промисловості і бурякорядгоспів.

Більшість військовополонених, залучених до праці в цукровій галузі України, працювала на цукрових заводах і лише невелика їх частина – в бурякорядгоспах. Це мало виразно сезонний характер. Аналіз територіально-галузеві структури таборів військовополонених на підприємствах цукрової галузі Української РСР у 1944 – 1945 рр. засвідчує, що найбільше їх облаштовувалося на території Київської, Кіровоградської та Полтавської областей. Основними методами табірної адміністрації були: комплектування установ новоприбулими бранцями, перерозподіл контингентів наявних таборів, зменшення їхньої чисельності, передислокація та зміна підпорядкування останніх. Типовими причинами ліквідації табірних відділень були: закінчення сезонних робіт на окремих підприємствах, звільнення приміщень таборів для розміщення на цій площі інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених, переведення контингенту до інших таборів тощо.

1. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123.

2. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 135.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ України). – Ф. 1. – Оп. 23. –

Спр. 1830.

4. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 137.

5. Гуркин В.В., Круглов А.И. Кровавая расплата агрессора. Потери фашистской германии и ее союзников на советско-германском фронте превышают 10 миллионов человек // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3.

6. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 138.

Т.М. Гонтар

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944 – 1946 рр. ЯК СЕЛЯНСЬКА ПРОБЛЕМА

У вересні 2004 р. виповнилося 60 років від часу підписання 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і ПКНВ про обмін населенням, згідно з якою із Польщі було депортовано понад 600 тис. українців. Переважна їх частина – це селяни з Холмщини, Посяння, Підляшшя та Лемківщини, що споконвіку жили на етнічних українських землях, мали одноосібні господарства й усталений традиційний селянський побут. Вони були насильно зігнані зі звичних місць проживання і цілими селами депортовані до УРСР, де опинилися у скрутному матеріальному становищі, зазнали нового примусу, а часто були поставлені на межу виживання.

Проблемі депортації українців у 1944 – 1946 рр. присвячено немало праць і публікацій документів з відповідними коментарями та вступними статтями, де дано оцінку насильницькому переселенню і політиці тоталітарних режимів, що обернулася трагедією для сотень тисяч людей. Меншою мірою розкрито подальшу соціально-політичну адаптацію переселенців в Україні, хоча й вона вже неодноразово заслуговувала на увагу дослідників. Архівні документи, що стосуються облаштування прибулих із Польщі на новому місці, частково опубліковані [1], інші ж зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВОВУ), де їх особливо багато у фонді Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського й польського населення, в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), а також в обласних державних архівах. Багато архівних документів опублікував В. Сергійчук у книзі „Трагедія українців Польщі”, де міститься відповідний розділ „Так приймали українців в УРСР” [2].

До 60-річчя від початку депортації українців із Польщі до УРСР опубліковано численні спогади переселенців [3; 4]. Вони містять багатий матеріал як про життя українців напередодні депортації, так і про сам процес насильницького виселення. Водночас у них відображено й трагедію селян, що втратили майно, можливість ведення власного господарства. Хоч у будь-яких спогадах є немало неточностей, емоційних характеристик, суб'єктивного сприйняття, вони є свідченнями людей, що самі були учасниками подій, а в цьому випадку – жертвами депортації. Такі свідчення допомагають уточнити деталі й характер перебігу подій минулого. На основі аналізу документів

та матеріалів різних за походженням, формою та характером інформації, автор запропонованої статті ставить за мету виявити основні причини болісної соціальної адаптації переселенців в УРСР, що посилює сприйняття подій депортації як трагедії. Об'єкт вивчення – депортація українців 1944 – 1946 рр., предмет – соціальна адаптація переселенців як селянська проблема.

Аналізуючи процес господарського облаштування та соціальної адаптації депортованих, історики вже неодноразово звертали увагу на труднощі, з якими їм доводилося стикатися після переїзду в Україну. Серед них називають і багатоденні, іноді навіть по два місяці, чекання на станціях, перш ніж прибулих доправлять до нового місця проживання, і відсутність реальної допомоги з боку влади, коли прийняті рішення щодо допомоги переселенцям залишалися лише на папері тощо. Низку публікацій спеціально присвячено цій непростій адаптації до нових умов [5; 6]. Та при всій неорганізованості прийому переселенців, при тому, що їм довелося пережити великі побутові труднощі, головними причинами, що ускладнювали життя на новому місці, були соціальні.

Прагнучи прилучити переселенців до радянського колгоспного життя, переселенські органи віддавали перевагу їх спрямуванню на схід і південь України. У листопаді-грудні 1944 р. у східні області виявили бажання переселитися окремі родини з Холмщини, де мала місце міжнаціональна конфронтація, загострена релігійним протистоянням. Частина українців прагнула опинитися подалі від Польщі, щоб мати впевненість, що за будь-яких змін кордону вони не опиняться знову в цій державі. Певна частина тих, хто виявляв бажання переселитися, прагнула опинитися подалі від бойових дій, частину, хоч і незначну, становили прокомуністично налаштовані українці, впевнені у перевагах колгоспного життя та усуспільненої власності. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КПУ Коротченка заступник головного уповноваженого уряду УРСР у справах переселення Т. Кальненко вказував, що заяви переселенці подають на виїзд в основному у східні області і що є бажання працювати в колгоспах. У заявах зазначалося бажання переїхати в Дніпропетровську область – 4266 сімей, в Одеську область – 3334 сім'ї, у Запорізьку область – 3921 сім'я, у Херсонську область – 2604 сім'ї, у Миколаївську область – 2026 сімей (всього 16151 сім'я).

У західні області для роботи в індивідуальному господарстві хотіли виїхати в Рівненську область – 666 сімей, у Волинську область – 627 сімей, у Львівську область – 138 сімей, в Тернопільську область – 63 сім'ї, у Дрогобицьку область – 31 сім'я, у Станіславську область – 7 сімей (разом – 1352 сім'ї) [1, 141].

На нараді районних уповноважених представник Холмського району Калініченко також говорив про прагнення українців переселитися в Дніпропетровську, Херсонську, Запорізьку, Одеську області й навіть бажання працювати на підприємствах, зокрема на шахтах Донбасу. Він пояснював це небажанням людей терпіти війну [2, 118].

Однак більшість українців, що проживали в Польщі на етнічних українських землях, не бажали переселитися взагалі і були депортовані насильно з участю трьох дивізій Війська Польського, під тиском

нападів загонів Армії Крайової, а згодом і за участю частин НКВС. Отже, місця переселення вони не вибирали. Переселенка Євгенія Михальчук спогадав писала про це так: „Зимом 1945 року під конвоем радянських солдат нас пригнали на залізничну станцію до Холма, а звідти відправили в Запорізьку область. Дали нам дім, у якому стирчали тільки стіни” [3, 229].

Місця нового проживання переселенці, як правило, не обирали. Та незалежно від того, де вони опинилися, їх чекали невлаштованість і неможливість налагодити звичне селянське господарство. Переселенець Микола Кравець згадував: „Зупинялися в Здолбунові, Шепетівці, Фастові, Знам'янці й на інших станціях. Двотижнева одиссея закінчилася в Апостоловому на Дніпропетровщині. Ідучи в південні області України, переселенці вірили, що там можна буде постійно жити. Про повернення у пекло не було й мови” [3, 235].

Подальше життя в колгоспі змінило думку цих вихідців із Холмщини. Місцеве населення виявилось ще біднішим за них. У колгоспі майже нічого не платили, а з маленьких городів прожити було неможливо. Люди писали заяви, щоб їх повернули назад, головним аргументом називаючи незвичний клімат. Вони вже добре зрозуміли, що висловлювати невдоволення відсутністю земельних наділів небезпечно. Справу завершила посуха літа 1946 року, і прибулі рушили на захід. „У західні області (переважно на Волинь і Рівненщину) переселялися тисячі холмщаків. Ішли пішки, їхали потягами (звичайно, зверху на вагонах або в товарняках)” [3, 236].

Зазвичай на таке переселення зважувалися люди, доведені до відчаю, і таких була більшість. У південних та східних областях України вести індивідуальне господарство було неможливо. Навіть городи одержали не всі. У Вехньодніпровському районі на Дніпропетровщині на осінь 1945 р. багато сімей не одержали присадибних ділянок, без яких селянину вижити було неможливо [7, 38].

Звичайно, кліматичні відмінності на півдні України також позначалися на бажанні переселитися в західні області. Степові умови були незвичними для жителів гір і долин, особливо лемків. Прибулі хворіли на малярію через вживання солонуватої води. Однак місцеві органи влади не зважали на ці обставини і пояснювали їх куркульською пропагандою, твердили, що це справа ворогів – оголошення умов в Україні непридатними для життя, створення „теорії” про погану воду і непридатний клімат, що загрожує переселенцям вимиранням [8, 13].

До того ж переселенці стикалися із фактами неприхованої ворожості. Найбільш кричущими були випадки, коли її виявляли представники влади, голови колгоспів. Голова Новогригорівської сільради Верхньодніпровського району на Дніпропетровщині назвав переселенця А. Дудича „бандерівцем”, голова колгоспу Чумак заявив: „На біса ви нам тут потрібні, поляки”. Не випадково й місцеві жителі стали називати переселенців поляками. Аналогічний випадок стався і в колгоспі „89-й чонгарський”, де, як зазначав перевіряючий матеріального становища переселенців, приїжджі були вкрай бідними і не мали ніяких припасів, крім кукурудзи. Коли ж вони попросили голову колгоспу змолоти цю кукурудзу, комірник вилаяв їх і заявив: „При німцях з мене пили кров німці, а зараз – переселенці” [9, 56].

Переселенців намагалися залучити до членства в колгоспах, оскільки про це належало періодично звітувати. Переселенці ж у колгоспах працювали, а от вступати у них не поспішали, оскільки бачили низьку оплату та й власна побутова невлаштованість не сприяла популярності колгоспного життя. Головне ж – переселенці ще не полишили надій на одноосібне господарювання, яке в 1945 – 1946 рр. ще було можливим у західних областях. Отже, для більшості переселенців на сході та півдні України адаптація просто не відбулася – через несприятливі соціальні та побутові умови – і вони переселились вже вдруге – у західні області. Із цього правила були й винятки. У Великохортицькому районі в колгоспі «Червона долина» добре влаштувалися і прижилися 34 сім'ї переселенців, усі вступили в колгосп» [8, 55].

Виняток лише підтверджував правило: там, де не було можливостей вести одноосібне господарство, не було створено елементарних побутових та господарських умов, переселенці не затрималися. На осінь 1946 р. у Запорізькій області склалася така ситуація: із прибулих 8 574 сімей вибуло в західні області 5 711, із них за дозволом – 183 сім'ї, самовільно – 5 528. Залишилися 2 863 сім'ї. До колгоспів було залучено 2 663 сім'ї. Наступний показник багато в чому пояснює стан справ з облаштуванням переселенців: у власність їм було передано 1637 будинків [8, 52].

У західних областях України становище переселенців було дещо іншим, хоч тут також не поспішали їх розселити на новому місці й було не менше випадків кричущої неухаги до потреб прибулих. Тут вирішувалося головне питання – одержання землі. У Тернопільській області на 1 жовтня 1948 року, коли процес переселення вже закінчився і в область прибули й ті, хто у 1944 – 1946 рр. опинився на сході та на півдні, проживало українців із Польщі 35106 сімей – 155 902 особи. Одержали окремі будинки 34 385 сімей, проживали в новозбудованих – 188 сімей, одержали окремі квартири – 346. Із них вступили в колгоспи менше 10% сімей – 3 481. Особливо важливим було одержання землі і для одноосібного господарювання, і для присадибних ділянок. Колгоспники одержали 31 109 га, а одноосібники – 102 097 га. Не одержали землі ті, хто відмовився, – 516 сімей [10, 57].

У західних областях були вільні землі, залишені польськими сім'ями, переселеними до Польщі, до речі, також насильно. Однак проблема переселенців-селян не була вирішена і тут. Навіть за наявності землі розпочати господарювання на новому місці було непросто. У перевірці господарського становища переселенців з'ясовувалося, що більшість із них не спроможна вибратися із злиднів. Такі випадки, зокрема, наводилися по Чортківському району Тернопільської області, де немало переселенців було не в змозі обробити всю виділену їм землю, що було й не дивним за відсутності тяглової сили й реманенту. Переселенець із с. Нагірнянки Чортківського району В.А. Гришко, сім'я якого складалася із семи осіб, обробляв лише 2 га, бо в господарстві з худоби мав лише корову. Така ж картина в господарстві переселенця М. Ябчанка із с. Ягільниці того ж району. Він із сім'єю з п'яти осіб обробляв лише 1,2 га землі. Худоби в господарстві не мав ніякої. Члени сім'ї наймитували [10, 67–68].

Звичайно, були й відносно благополучні господарства. Сотні сімей переселенців прижилися на новому місці як у східних, так і в західних областях з меншими труднощами. Одні знайшли можливість працювати в колишніх німецьких колоніях, як це було в Одеській та Миколаївській областях [11, 31], інші зуміли налагодити власне господарство до настання суцільної колективізації в західних областях. Однак за будь-яких обставин їхнє життя не було заможним.

У повоєнних умовах в Україні навіть за наявності грошей непросто було придбати реманент і будматеріали, оскільки всі ресурси розподілялися і ринку їх не було. Переселенці ж коштів не мали. Розрахунки, що проводилися з ними за здане у Польщі майно, були неадекватними: вартість зданого майна занижувалася, а одержаного – завищувалась. У більшості випадків не доходили до переселенців і виділені для їхніх господарств будівельні матеріали та побутові товари. Хоча постанов Раднаркому УРСР із цього приводу приймалося чимало, реального полегшення у господарюванні переселенці не відчували. Невипадково у їхніх спогадах фігурують лише одержані в невеликій кількості сірники та одяг.

Із великими труднощами налагоджене господарювання в кінці 40-х років було перерване суцільною колективізацією, що проводилася у Західній Україні. Депортовані ще раз пережили втрату власного господарства, можливості мати землю й приватне майно.

Усі ці труднощі облаштування депортованих на новому місці не можна пояснити лише повоєнними злиднями в країні. Політика щодо переселенців із боку радянського уряду обумовлювалася сутністю цього уряду, що орієнтувався не на потреби людини, а на утвердження в суспільстві визначених норм життя і політичних поглядів. За таких умов селяни втрачали свої соціальні ознаки, перетворювалися у найманих робітників на селі. Цей процес позбавлення селян власності в процесі колективізації був болісним і насильницьким за будь-яких обставин, супроводжувався насильним позбавленням батьківщини, звичних умов проживання, нерідко втратою рідних та близьких.

У нових соціальних умовах руйнувалися звичні пріоритети та цінності селян як господарів. Одночасно ревізії піддавалися в новому суспільстві і їхні моральні установки та духовні цінності. У суспільстві з панівного ідеологією атеїзму та інтернаціоналізму селянам із Холмщини, Підляшшя, Посяння та Лемківщини з їхньою релігійністю, що цементувала національне самоусвідомлення, що загострювалося ще й проживанням поруч з польським населенням, важко було почувати себе комфортно в духовному відношенні. Якщо додати до цього часті випадки ворожого ставлення з боку місцевих жителів та керівників різного рівня, стає зрозумілим, що соціальна адаптація переселенців була непростою і залишила болісний слід. І сьогодні пам'ять про депортацію зберігають не лише її жертви, але й їхні нащадки.

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів, 1996; Т. 2. 1946 – 1947 рр. – Львів, 1998.
2. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр./ Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т.3. Спогади. – Львів. 2002.
4. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські відносини у 1944-1947 рр.). – Тернопіль, 2004.
5. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. IX. – Тернопіль, 1999.
6. Гонтар Т. Переселенці з Польщі на Подніпров'ї у 1944 – 1946 рр./ Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.11. – Тернопіль, 2000.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО) – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 268.
8. Державний архів Запорізької області – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 1168.
9. ДАДнО. – Ф.19. – Оп. 5. – Спр. 96.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1166.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 25.

В. В. Кононенко

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1947 рр.)

У повоєнний період село залишалося найслабшою ланкою радянської економіки. Воно зазнало важких демографічних і матеріальних втрат, що не могло не вплинути на його загальне становище.

Окремі аспекти повоєнної сільськогосподарської політики відображено у дослідженнях вітчизняних та російських істориків В. Барана, В. Даниленка, В. Кириченка, В. Сергійчука, І. Шульги, О. Вербицької, Ф. Зими, О. Зубкової, В. Попова. У них проаналізовано сільськогосподарську політику Компартії та її вплив на українське село.

У пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати становище українського села в перші роки після Великої Вітчизняної війни і визначити основні механізми впливу на нього радянської влади. Об'єкт вивчення – становище українського селянства в 1945 – 1947 рр., предмет – механізми впливу на нього радянської влади.

Унаслідок війни на початок 1945 року сільське населення республіки порівняно з відповідним періодом 1941 року зменшилося більше ніж на 7,4 млн. осіб, або на 27,2 % (з 27231,5 тис. осіб до 19815,8 тис. осіб), при цьому 73,3 % вибулого населення становили чоловіки [1, 190]. Якщо до війни їхня чисельність поступалася жіночій на 8,9%, то після війни – на 43,5%. У жалюгідному стані була матеріально-технічна база сільського господарства. Його валова продукція в 1945 р. не перевищувала 60% довоєнного рівня [2, 36]. Усі попередні заходи влади залишалися малоефективними. Насильницька колективізація, низька матеріальна зацікавленість селянства не сприяли росту продуктивності праці й зумовлювали те, що більшість колгоспів і радгоспів працювала збитково.

Особливе занепокоєння у влади викликали антиколгоспні настрої, які особливо поширилися ще під час війни. За цих умов радянська влада розробила

нові заходи щодо піднесення сільського господарства, які за своєю суттю були такими ж репресивними й тоталітарними, як і попередні. Тепер “класового ворога” виявляли серед колгоспників. Саме продовольчі невдачі штовхали керівництво держави до пошуку нових ворогів. Невипадково нова хвиля репресій у СРСР розпочалася в Україні, де під час окупації багато селян вийшло з колгоспів, повернулося до одноосібного господарювання, а після повернення радянської влади не бажало повертатися в колективні господарства.

Радянському урядові та партії не вдалося остаточно витравити з українського колгоспника почуття дрібного власника. Післявоєнні антиколгоспні настрої все частіше поширювалися на території України. Після Берлінської конференції в народі ходили чутки, що союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідації колгоспів. Колгоспниця Петрушевич із с. Киянка Чернігівської області висловилися так: “...Я ще сама не читала рішень конференції, але від окремих осіб чула, що на конференції союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідувати колгоспи” [3, 43]. Такі чутки поширювалися з огляду на те, що український селянин бачив катастрофічний стан колгоспів та селянства в цілому. Лише по Вінницькій області органи військової цензури за перші три місяці 1945 р. виявили 3666 скарг на високі податки, безгосподарність у колгоспах, некомпетентність місцевих керівників [4, 33]. Пізніше, коли остаточно були поховані сподівання на те, що розпустять колгоспи, настрої серед селянства загострилися ще більше. Колгоспна система господарювання як джерело коштів для вирішення завдань країни, як форма своєрідного державного кріпацтва залишалася без змін. Голод 1946-1947 рр. не тільки не довів керівництву необхідність змін, а, навпаки, підштовхнув владу до ще суворіших репресій. Про це свідчать надмірно високі й нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну тенденцію до збільшення; великі обсяги експорту хліба й продуктів тваринництва за кордон; кримінальне переслідування “розкрадачів хліба”, які, згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р., кваліфікувалися як “вороги народу”.

Одночасно з наступом на простих колгоспників влада посилювала репресії проти керівників колективних господарств. За даними влади, у 1946 р. та I кварталі 1947 р. судовими органами республіки розглянуто 1681 справу про злочини голів колгоспів. По Вінницькій області відкрито 66 справ, а по Кам'янець-Подільській – 113 справ [5, 305]. Засуджували бригадирів, завідувачів ферм.

Тоді ж на території Західної України та на інших приєднаних під час війни територіях УРСР активно продовжувався процес колективізації, що супроводжувався виселенням так званих “куркульських господарств”. Наприклад, лише в новоприєднаній Ізмаїльській області на вересень 1948 р. було колективізовано 87 % селянських господарств [6, 339].

Варто зазначити, що з часом набір адміністративно-економічних методів експлуатації сільського населення України починав вичерпуватися. Замість утихомирення, влада отримала розвалене сільське господарство й незадоволення народу, яке з особливою силою виявилось в роки голоду 1946 – 1947 рр., який особливо ускладнив відновлення